

УДК 347.121.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2020-1.11>

Салманова К.В.,
здобувач Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України
ORCID: 0000-0002-4942-7131

Дяченко С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Університету державної фіскальної служби України
ORCID: 0000-0002-0104-2769

ПРАВО ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НА ДОНОРСТВО ЯК ОСОБИСТЕ НЕМАЙНОВЕ ПРАВО. СУДОВИЙ ЗАХИСТ

THE RIGHT OF AN INDIVIDUAL TO DONATE AS A PERSONAL NON-PROPERTY RIGHT. JUDICIAL PROTECTION

У статті досліджуються правовідносини у сфері захисту особистого немайнового права фізичної особи на донорство в порядку цивільного судочинства.

В процесі дослідження аналізуються особливості цивільно-правового регулювання права на донорство, формується чітке розмежування негативних наслідків, які мають місце під час реалізації права на донорство, та розглядаються можливі форми захисту вказаного права, акцентується увага на юрисдикційній формі захисту.

Проведений аналіз даних інформаційної системи «Єдиний державний реєстр судових рішень» дає можливість сформулювати чітке розуміння того, що в Україні на цей час звернення до суду для захисту свого особистого немайнового права на донорство є досить поширеним явищем. Водночас встановлено широке коло проблемних питань, з якими суб'єкти досліджуваних правовідносин звертаються до суду, що насамперед спричинене особливостями як суб'єктного, так і об'єктного складу правовідносин.

Особлива увага в дослідженні зосередилась на спорах щодо: відшкодування моральної та матеріальної шкоди; трудових спорах, пов'язаних з реалізацією права на донорство та незаконним звільненням через прогул; встановлення факту належності правовстановлюючого документу Почесного донора особі, яка бажає отримати пільги, встановлені законодавством через її статус; встановлення факту родинних відносин між майбутніми донором та реципієнтом.

На основі проведеного дослідження у роботі констатується, що судова практика захисту особистого немайнового права на донорство здійснюється з дотриманням процесуального законодавства та на основі принципу верховенства права, що відповідає європейським стандартам. Наводяться пропозиції щодо дієвих механізмів популяризації здійснення права на донорство, зокрема на альтруїстичних засадах. Встановлюються основні вектори державної політики, які покликані вирішити ряд проблемних питань, з якими стикаються суб'єкти згаданих вище правовідносин.

Ключові слова: право на донорство, донор, реципієнт, принцип верховенства права, судова практика, судовий захист.

The article examines the legal relationship in the field of protection of personal non-property right of an individual to donate in civil proceedings.

In the course of the work the peculiarities of civil law regulation of the right to donation are analyzed, a clear distinction of negative consequences is formed during the realization of the right to donation and possible forms of protection of this right are considered, attention is focused on jurisdictional protection.

The analysis of the data of the information system Unified State Register of Court Decisions provides an opportunity to form a clear understanding that in Ukraine today recourse to the court to protect their personal non-property right to donate is quite common. However, a wide range of problematic issues has been identified with which the subjects of the studied legal relations apply to the court, which is primarily caused by the peculiarities of both the most subjective and object composition of the legal relations.

The study focused on disputes concerning: compensation for moral and material damage; labor disputes related to the exercise of the right to donate and illegal dismissal due to absenteeism; establishing the fact that the right-establishing document of the Honorary Donor belongs to a person who wishes to receive benefits established by law due to his status; establishing the fact of family relations between the future donor and recipient.

Based on the study, the paper states that the judicial practice of protecting the personal non-property right to donate is carried out in compliance with procedural law and on the basis of the rule of law, which meets European standards. Suggestions are made for effective mechanisms to promote the exercise of the right to donate, in particular on an altruistic basis. The main vectors of state policy are established, which are designed to solve a number of problematic issues faced by the subjects of the above-mentioned legal relations.

Key words: right to donate, donor, recipient, principle of rule of law, judicial practice, judicial protection.

Постановка проблеми. Оцінка ефективності діяльності держави на пряму залежить від стану дотримання особистих немайнових прав людини в країні, зокрема права на донорство.

З кожним днем стає зрозумілим, що суспільні відносини знаходяться в непереривній динаміці та потребують постійного реформування у правовому полі. Надзвичайно важливою є галузь охорони здоров'я, адже життя та здоров'я є найвищим суспільним благом.

Вітчизняна законодавча база у сфері донорства не є досконалою та не повністю відповідає сучасним реаліям й потребам суспільного життя. У зв'язку з цим сьогодні одним із пріоритетних напрямів розвитку правової бази в Україні має бути регулювання, захист та охорона згаданого комплексу прав.

Відтак, поряд зі зростаючою медичною потребою, у законодавстві, яке регулює сферу донорства, зростає коло проблемних аспектів. Неefективність певних правових механізмів, які використовує держава під час регулювання правовідносин у сфері донорства, зумовлює необхідність звернення фізичної особи до суду за захистом свого немайнового права на донорство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі аналіз проблем правового регулювання права на донорство як особистого немайнового права фізичної особи та, зокрема, питання ефективності судового захисту зазначеного права містяться у наукових доробках таких вчених, як Є.П. Демидчик, С.В. Дяченко, А.А. Герц, З.Л. Волож, Ф.В. Дахно, В.С. Корсак, К.В. Ільющенко та інших.

Мета статті – шляхом опрацювання судової практики щодо певної категорії справ дослідити правову природу захисту особистого немайнового права фізичної особи на донорство в порядку цивільного судочинства через призму реалізації принципу верховенства права.

Виклад основного матеріалу. В статті 3 Конституції України закріплено: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави»; у статті 49 зазначається: «Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування»; стаття 50 передбачає, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом [1].

У законодавчій базі України донорство регламентується статтею 290 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України), де зазначається, що «повнолітня дієздатна фізична особа має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин» [2].

Крім вищезгаданого кодифікованого акту, право на донорство, залежно від об'єктного

складу цих правовідносин, регулюється низкою спеціальних законодавчих актів, до яких належать: Закон України «Про донорство крові та її компонентів», Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», наказ МОЗ № 787 від 09.09.2013р. «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» тощо.

Відтак право фізичної особи на донорство являє собою особисте немайнове право, що непорушно пов'язане зі здоровим існуванням людини в соціумі, тому важливість формування державою чітких форм та способів захисту права на донорство важко переоцінити.

Захист особистих немайнових прав – це комплекс превентивних дій, які спрямовані на запобігання порушення власного права або ж усунення чинників, які спричиняють порушення немайнових прав фізичної особи, а у разі настання такого порушення – це дії щодо оцінки завданої шкоди та отримання як моральної, так і матеріальної компенсації.

Досліджуючи питання захисту донором свого права на здоров'я, важливо зазначити, що він являється особливим суб'єктом цих правовідносин, адже державою передбачено граничний показник правомірного завдання шкоди зазначеному суб'єкту та порядок відшкодування настання негативних наслідків.

Загалом до негативних наслідків, які мають місце під час реалізації права на донорство, можна віднести:

- очікувану шкоду, тобто передбачені самим донором негативні наслідки;

- непередбачену шкоду (певні ускладнення під час процесу донації, яких донор не очікував, наприклад, реакція організму донора, помилка лікарів у процесі проведення донації, неправомірне звільнення з роботи через пропуск тощо). Саме цей вид негативних наслідків потребує більш глибокого аналізу для розуміння правової природи їх настання та часто стає приводом для звернення до суду.

Загалом вітчизняним законодавством передбачено, що фізична особа у разі порушення права на донорство може обрати:

- юрисдикційну форму захисту, яка полягає у зверненні до уповноваженого державного органу, тобто суду;

- неюрисдикційну форму, яка проявляється через самозахист (прикладом може слугувати укладання договору особистої охорони). Доцільно наголосити, що ч. 2 ст. 19 ЦК зазначено, що «способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням» [2].

Щодо юрисдикційної форми захисту необхідно зазначити, що загалом судовий захист права на донорство здійснюється в порядку адміністративного, кримінального та цивіль-

ного судочинства. При цьому питання щодо здійснення захисту права на донорство крові та її компонентів врегульоване відповідно до ст. 20 Закону України «Про донорство крові та її компонентів», в якій закріплено, що «Особи, винні у порушенні встановлених цим Законом прав донорів, порядку взяття, переробки, зберігання, реалізації та застосування донорської крові, її компонентів та препаратів, порядку контролю за безпекою та якістю донорської крові, її компонентів, препаратів та відповідних консервуючих розчинів, порядку обміну донорською кров'ю, її компонентами і препаратами та вивезення їх за межі України, порядку медичного обстеження донора перед здаванням крові та (або) її компонентів, несуть встановлену законодавством дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову чи кримінальну відповідальність» [3].

Взявши за основу дослідження судову практику в площині саме цивільного судочинства, доцільно звернути увагу на ч. 2 ст. 2 Закону України «Про донорство крові та її компонентів» в аспекті визначення протипоказань до донорства крові та її компонентів, яка свого часу була конкретизована наказом МОЗ України від 01.08.2005р. №385 «Про інфекційну безпеку донорської крові та її компонентів» та все ж не в повною мірою знайшла діючий механізм практичного застосування [4].

З огляду на вищенаведене переконливим прикладом слугує Постанова Верховного Суду України від 15 листопада 2018 р. №761/24076/15-ц про відшкодування моральної шкоди та матеріальної шкоди, завданої внаслідок зараження дитини ВІЛ-інфекцією. Відтак для чіткого розуміння суті справи коротко наведемо обставини: у серпні 2015 року ОСОБА_4, яка діє в інтересах свого неповнолітнього сина ОСОБА_5, звернулася до суду з позовом до Київського міського центру крові Департаменту охорони здоров'я Виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) (далі – Київський міський центр крові, Центр), Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ України), Київської міської державної адміністрації (далі – КМДА) про відшкодування моральної шкоди та матеріальної шкоди, завданої внаслідок зараження дитини ВІЛ-інфекцією, а також встановлення вини центру переливання крові та МОЗ України. Рішення Шевченківського районного суду міста Києва від 21 грудня 2017 року частково задовольнило позовні вимоги ОСОБА_4, мотивуючи це тим, що зараження в лікувальному закладі дитини позивача невиліковною хворобою сталося через неналежну організацію проведення обстеження крові донора, зменшивши при цьому розмір виплати моральної шкоди. Постановою Апеляційного суду міста Києва від 15 березня 2018 року рішення Шевченківського районного суду міста Києва від 21 грудня було

залишено без змін та вмотивовано тим, що під час розгляду справи було встановлено факт зараження сина позивача ОСОБА_5. При цьому у касаційній скарзі МОЗ України та Київського міського центру крові йдеться про скасування судових рішень судів першої та апеляційної інстанцій в частині стягнення з МОЗ України моральної та матеріальної шкоди і ухвалення в цій частині нового рішення про відмову у задоволенні позову, посилаючись на неправильне застосування судами норм матеріального права та порушення норм процесуального права. Верховний Суд у своїй постанові зауважує, що спеціальне законодавство, яке встановлює порядок відшкодування моральної шкоди, заповдіяної третім особам в зв'язку з негативними наслідками проведених медичних маніпуляцій, та покладає відповідальність за таку шкоду на державу, в Україні відсутнє. Тому відшкодування заповдіяної ОСОБА_4 моральної шкоди здійснюється на загальних підставах, встановлених статтею 1167 ЦК України, тобто безпосередньо тими особами, які вказану шкоду завдали [5].

Примітним є те, що під час вирішення наведеної вище справи Верховний Суд керувався рішенням Європейського суду з прав людини у справі «Арская проти України» від 05.02.2014, де зазначено, що органи державної влади повинні вживати достатніх заходів для створення нормативно-правової бази, яка б забезпечила належний захист життя особи, як того вимагає стаття 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [6], яка закріплює право кожного на життя [5]. Це свідчить про те, що під час розгляду справ судами у сфері реалізації фізичною особою права на донорство використовується практика Європейського суду з прав людини, що є безперечно позитивним фактом.

Важливо зазначити, що відповідно до трудового законодавства, а саме статті 124 Кодексу законів про працю України [7] та ст.ст. 9, 10, 11 Закону України «Про донорство крові та її компонентів», донорам крові та її компонентів надаються пільги, до яких можна віднести: «вихідний день у день здавання та медичних обстежень, забезпечення сніданком та обідом за рахунок закладу охорони здоров'я, додатковий день відпочинку за кожен день здавання крові, а у разі систематичного безоплатного здавання крові та її компонентів – 100% оплата лікарняних протягом року та незалежно від стажу, додаткове нарахування 25% стипендії протягом півроку та 25% грошового забезпечення військовослужбовців та курсантів» [3].

Аналіз судової практики свідчить, що спори у сфері реалізації фізичною особою свого особистого немайнового права на донорство тісно пов'язані із трудовими правовідносинами. Так, у справі № 644/6005/16-ц від 29.11.2017 до Ордонікідзевського районного суду м. Харкова

було подано позовну заяву працівником до Державного підприємства «Завод «Електроважмаш» про стягнення середнього заробітку за дні здачі крові для переливання, стягнення середнього заробітку за дні відпочинку за дні здачі крові для переливання, стягнення заробітної плати за дні щорічної додаткової відпустки і стягнення грошової компенсації за завдану моральну шкоду. Позивач зазначив, що порушення права донора, які містяться в ст.ст. 9, 10, 11 Закону України «Про донорство крові та її компонентів» та трудових прав, визначених у ст. 124 КЗпП України, відповідач завдав йому моральної шкоди, яка виразилася у зіпсованих відносинах з деякими співробітниками, регулярних суперечках з представниками відповідача стосовно неправомірності їх дій. У зв'язку з цим він змушений був докласти додаткових зусиль для організації своєї праці та життя [8].

Суд, заслухавши пояснення учасників судового розгляду, дослідивши обставини справи, а саме: наявні розрахункові листи про виплату заробітної плати позивачу, відсутність заяви щодо надання позивачу додаткових днів відпочинку за довідками щодо здавання крові у повному обсязі, ненадання належних та допустимих доказів щодо спричинення відповідачем моральної шкоди, дійшов висновку про відсутність підстав для задоволення позову [8].

Резюмуючи рішення суду, можна дійти висновку, що необґрунтованість позовних вимог та відсутність необхідних доказів призводить до відхилення позовних вимог судом повною мірою.

Також законодавець окремо виділяє пільги для осіб, які мають статус «Почесного донора України». Зокрема, в статті 13 Закону України «Про донорство крові та її компонентів» представлено такий їх перелік:

- безплатне позачергове зубопротезування;
- пільгове придбання ліків (із знижкою 50 відсотків їх вартості);
- безплатне забезпечення донорською кров'ю та її препаратами,
- необхідними для їх особистого лікування;
- першочергове придбання за місцем роботи або навчання путівок для санаторно-курортного лікування та першочергове лікування у закладах охорони здоров'я, заснованих на загальнодержавній та комунальній власності;
- позачергове забезпечення у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, протезами та іншими протезно-ортопедичними виробами;
- використання чергової щорічної оплачуваної відпустки у зручний для них час;
- отримання надбавки до пенсії у розмірі 10 відсотків від затвердженого прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць;
- отримання пільгових позик для будівництва індивідуального житла відповідно до законодавства [3].

Статус Почесного донора України підтверджується правовстановлюючим документом (посвідченням), що видається особі, яка неодноразово (не менше 40 разів) реалізувала своє право на донорство. Досить цікавою є практика суду щодо встановлення факту належності правовстановлюючого документу у разі допущення неточності в прізвищі донора. У такому разі особа донора може звернутися до суду в порядку окремого провадження, до суду на підставі наведених доказів може винести ухвалу щодо встановлення факту належності правовстановлюючого документу. Прикладом такого рішення є Ухвала Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 03 квітня 2020 року № 219/1727/20, де заявник, намагаючись оформити надбавку до пенсії, звернувся за консультативною допомогою до Бахмутсько-Лиманського об'єднаного управління Пенсійного Фонду України Донецької області. Однак під час розгляду його документів працівниками управління йому було рекомендовано звернутися до суду, оскільки у них виникли сумніви щодо належності заявнику посвідчення.

На підставі наведених заінтересованою особою доказів суд, розглянувши подані документи та матеріали, всебічно і повно з'ясувавши всі фактичні обставини, на яких ґрунтуються заявлені вимоги, об'єктивно оцінивши докази, які мають юридичне значення для розгляду справи і вирішення справи по суті, доходять висновку, що заявлені вимоги щодо встановлення факту належності правовстановлюючого документу підлягають задоволенню з огляду на їх законність та обґрунтованість [9].

Зупиняючись на донорстві органів та інших анатомічних матеріалів, а також проаналізувавши спеціальні законодавчі акти, можна помітити, що вітчизняний законодавець певним чином обмежував суб'єктний склад цих правовідносин. Так, у ст. 12 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» міститься таке положення: «...взяття гомотрансплантата (за винятком анатомічних матеріалів, здатних до регенерації) у живого донора допускається у випадках, коли реципієнт і донор перебувають у шлюбі або є близькими родичами (батько, мати, син, дочка, дід, баба, онук, онука, брат, сестра, дядько, тітка, племінник, племінниця)...» [10].

Дійсно, переглянувши судову практику минулих років, можна зробити висновок, що численними були звернення громадян щодо встановлення факту родинних відносин задля реалізації фізичною особою свого права на донорство. Так, наприклад, у справі № 395/64/18 від 19 лютого 2018 року до Новомиргородського районного суду Кіровоградської області звернувся громадянин із заявою про встановлення факту родинних відносин, в якій заявник вказав, що не може використати своє право на надання допомоги

своєму двоюрідному брату, а саме бути для нього донором та надати для порятунку одну нирку, оскільки після звернення в лікарню заявнику було роз'яснено, що відповідно до ст. 12 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» він не підпадає ні під одну з указаних категорій, тому йому було відмовлено в трансплантації.

Заслухавши пояснення сторін, показання свідків та вивчивши письмові матеріали справи (свідоцтва про народження, свідоцтва про шлюб, де вказано про зміну прізвища), суд дійшов висновку, що заява про встановлення факту родинних відносин підлягає задоволенню [11].

Важливо зауважити, що Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» втратив чинність та наразі дійсний Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» [12], який певною мірою розширив права донора та ввів термін так званого «*перехресного донорства*», тобто обмін органами між живими донорами, які не є рідними.

Ця новація є досить позитивним зрушенням у реформуванні вітчизняного законодавства у сфері трансплантації, адже введення такого виду донорства значно розширило суб'єктний склад правовідносин донорства та осіб, які можуть реалізувати вказане вище право.

Загалом варто зауважити, що аналіз юрисдикційної форми захисту права на донорство дає чітке розуміння того, що рішення суду у цивільному судочинстві базуються на основоположних принципах цивільного процесуального права, чільне місце серед яких займає принцип верховенства права.

Необхідно погодитись з поглядами О.С. Ткачук, який, досліджуючи принцип верховенства права, розглядає його «...як стандарт судового правозастосування та як чинник ефективності цивільного судочинства...» [13].

Слушною є думка деяких науковців, що «Україна, подавши заявку на вступ до Ради Європи

і ратифікувавши Європейську конвенцію з прав людини, взяла на себе обов'язок визнавати верховенство права, забезпечити права і свободи людини та демократичність устрою в державі і узгодити внутрішнє національне законодавство з європейським...» [14].

Проаналізована судова практика у сфері донорства ілюструє вільний доступ до правосуддя, відповідний захист донорів, дотримання прав людини та неупередженість суддів під час вирішення зазначеної категорії справ в Україні.

Висновок. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що прогрес у галузі медицини спричиняє постійні зміни в суспільному житті та вимагає подальшого дослідження як у науково-теоретичному, так і в практичному аспектах реалізації прав фізичних осіб на донорство як особистого немайнового права.

Реалізація фізичною особою особистого немайнового права на донорство є досить складним та багатоаспектним процесом, зумовленим особливостями як суб'єктного, так і об'єктного складу. При цьому проведений аналіз судової практики належним чином ілюструє ефективність юрисдикційної форми захисту особистого немайнового права на донорство, яка здійснюється на основі принципу верховенства права.

Але наразі гостро постає необхідність розвитку дієвих механізмів популяризації здійснення фізичною особою свого немайнового права на донорство.

Тому централізована політика держави, що зосередить свою увагу на таких важливих аспектах, як підвищення правової свідомості громадян та їх інформування, підготовка кваліфікованих спеціалістів, створення та поліпшення необхідної нормативно-правової бази, формування організаційних засад служб та відомств, зможуть дати стрімкий поштовх до популяризації здійснення фізичною особою особистого немайнового права на донорство.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР. Дата оновлення 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%8024> (дата звернення: 1.05.2020).
2. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. №435-IV Дата оновлення: 18. 04. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 1.05.2020).
3. Про донорство крові та її компонентів: Закон України від 23 червня 1995 р. № 239/95-ВР Дата оновлення: 28.06.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/239/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 1.05.2020).
4. Про інфекційну безпеку донорської крові та її компонентів: Наказ МОЗ №385 від 01 вересня 2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0895-05> (дата звернення: 4.05.2020).
5. Постанова Верховного Суду України. від 15 листопада 2018 року №761/24076/15-ц / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77910974#> (дата звернення: 29.04.2020).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997 № 995_004 / База даних «Законодавство України». ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 30.04.2020).
7. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971р № 322-VIII Дата оновлення: 02.04.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 29.04.2020).

8. Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 29 листопада 2017 року № 644/6005/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70656526> (дата звернення: 30.04.2020).
9. Ухвала Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 03 квітня 2020 року № 219/1727/20 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88579593> (дата звернення: 30.04.2020)
10. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини: Закон України 17 серпня 1999 р. № 1007-XIV Втрата чинності: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1007-14> (дата звернення: 14.04.2020).
11. Рішення Новомиргородського районного суду Кіровоградської області від 19 лютого 2018 року № 395/64/18 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72257442>.
12. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закону України від 28 лютого 2019 р. № 2427-VIII Дата оновлення: 02.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення: 1.04.2020).
13. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві : монографія. Харків, 2016. 600с.
14. Дяченко С.В., Сидорчук В.О. Верховенство права: науковий погляд, нормативне закріплення, судова практика. *Юридичний бюлетень: наук. журн.* / редкол. : О.Г. Предместніков та інш. Одеса, ОДУВС, 2018. Вип. 6 (6). С. 71-77. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2018/6_2018/13.pdf. (дата звернення: 5.04.2020).
15. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ МОЗ № 787 від 09 вересня 2013 р. Дата оновлення: 11.04.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13> (дата звернення: 4.05.2020).